

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT FILOZOFII I SOCJOLOGII

ANALIZY I PRÓBY
TECHNIK BADAWCZYCH
W SOCJOLOGII

Tom VI

Paweł Daniłowicz, Paweł B. Sztabiński

ZMIENNE OSOBOWE W BADANIACH
SOCJOLOGICZNYCH
ANALIZY WERYFIKACYJNE

Praca pod redakcją
Krystyny Lutyńskiej i Jana Lutyńskiego

WROCŁAW • WARSZAWA • KRAKÓW • GDAŃSK • ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1986

Praca wykonana w Zakładzie Metodologii Badań Socjologicznych w Łodzi
w ramach problemu węzłowego 11.2 „Struktura i dynamika społeczeństwa
polskiego”

Publikację opiniowali do druku Jerzy Brzeziński, Grzegorz Lisowski

Okładkę projektowali
ALINA I LESZEK KAĆMOWIE

Redaktor Wydawnictwa
JÓZEFA STEPIEŃ

Redaktor techniczny
JACEK SIKORSKI

© Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo.
Wrocław 1986

Printed in Poland

ISBN 83 - 04 - 02038 - 6 (t. VI)
ISBN 83 - 04 - 02037 - 8 (całość)

ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH — WYDAWNICTWO
Wrocław 1986. Nakład: 800 egz.
Objętość: ark. wyd. 14,30, ark. druk. 16,25.
Papier druk. sat. kl. V, 70 g, 61×86.
Oddano do składania 1984-12-20.
Podpisano do druku 1986-02-12.
Druk ukończono w lutym 1986.
Zam. nr 183/102. R-7. Cena zł 220.—
DRUKARNIA UNIWERSYTETU IM. A. MICKIEWICZA W POZNANIU

PRZEDMOWA

VI tom *Analiz i prób technik badawczych w socjologii*, który oddajemy do rąk czytelników, jest poświęcony problematyce podjętej już w tomie V, a mianowicie zagadnieniu weryfikacji podstawowych danych socjologicznych¹. O ważności tej problematyki decyduje fakt, że w badaniach socjologicznych w przeciwstawieniu do wielu innych badań nie wykształciły się dotąd metody szacowania wartości podstawowych danych, na których opierają się dalsze wnioski i uogólnienia. Tak więc w naukach przyrodniczych dokładny wynik pomiaru uzyskuje się za pomocą statystycznej analizy wielu pojedynczych pomiarów danej wielkości, psychologowie dysponują znormalizowanymi testami, których trafność i rzetelność określane są liczbowo w zastosowaniu do określonych zbiorowości, historycy formułują wnioski opierając się na źródłach dopiero wtedy, gdy źródła te poddają zewnętrznej i wewnętrznej krytyce. Sposoby tej krytyki opracowane są od dawna, przy czym w ostatnich dziesięcioleciach występuje tendencja, aby ocena wiarygodności źródeł i informatorów, którzy je tworzą, miała również charakter liczbowy².

W przeciwstawieniu do badaczy z tych wymienionych przykładowo dziedzin nauki socjolog zadowala się najczęściej globalną i pozytywną oceną sposobów zdobywania informacji przed ich zastosowaniem oraz (takąż oceną materiałów po ich uzyskaniu. Obydwie te oceny rzadko bywają uzasadnione w wyczerpujący sposób. Wynika to właśnie z braku metod oceny wartości podstawowych danych. Brak ten jest szczególnie istotny w przypadku poszukiwań, których wyniki ujęte są w formie liczbowej, a więc w badaniach kwestionariuszowych opartych na wywia-

¹ *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, tom V: *Studia pilotażowe i analizy weryfikacyjne*, red. Z. Gostkowskiej i J. Lutyńskiego, Wrocław 1975.

² Por. J. Giedymin, *Problemy, założenia, rozstrzygnięcia*, Poznań 1964; J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1973.

dzie, gdzie kontakt badacza z terenem jest krótkotrwały. Dysponuje on natomiast zatomizowanymi informacjami, które następnie analizuje za pomocą nierzadko bardzo wyrafinowanych metod statystycznych. Można powiedzieć, że badacz ten pod wieloma względami jest w sytuacji gorszej niż badacz „tradycyjny”, który ma z badanym długi kontakt i może wykorzystywać różnorodne źródła. Badacze terenowi „dawnego typu” nie kuszą się zresztą o ścisłe, ujęte liczbowo wnioski, do których dążą socjologowie posługujący się wyłącznie technikami kwestionariuszowymi. Tak więc brak ten, tj. brak metod oceny wartości podstawowych danych, występuje mniej wyraźnie w badaniach terenowych „dawnego typu”, a nabiera ogromnego znaczenia w przypadku, kiedy uzyskane informacje pochodzą z wywiadów kwestionariuszowych lub ankiet.

Studium zamieszczone w niniejszym tomie stanowi rezultat rozbudowanych i pracochłonnych badań metodologicznych, których rezultatem jest ocena niektórych danych pierwotnych wykorzystywanych w socjologicznych badaniach kwestionariuszowych. Są to tzw. dane osobowe zdobywane za pomocą pytań występujących najczęściej w tzw. metryczce kwestionariusza. Odnoszą się one do zmiennych traktowanych podczas opracowania jako zmienne niezależne, a więc odgrywające niezwykle ważną rolę. Błędy odnoszące się do tych zmiennych muszą wazyć w sposób bardzo istotny na wynikach całego badania. Próbe uporządkowania tych zmiennych i sposobów ich uzyskania oraz kategoryzacji danych podjęto w latach siedemdziesiątych w problemie węzłowym 11.2 („Przeobrażenia struktury społeczeństwa socjalistycznego”) pod kierunkiem W. Wesółowskiego. Znalazła ona wyraz w następujących publikacjach: 1. *Standaryzacja zmiennych socjologicznych*, t. 1; *Wiek, wykształcenie, dochód, sytuacja mieszkaniowa*, red. W. Wesółowski, Warszawa 1974, IFiS PAN; 2. *Standaryzacja zmiennych socjologicznych* t. 2: M. Pohoski, K. M. Słomczyński, K. Milczarek, *Spoleczna klasyfikacja zawodów*, Warszawa 1974, IFiS PAN; 3. M. Pohoski, K. M. Słomczyński, *Spoleczna Klasyfikacja Zawodów*, Warszawa 1978, IFiS PAN; 4. K. M. Słomczyński, G. Kacprowicz, *Skale zawodów*, Warszawa 1979, IFiS PAN; 5. P. Daniłowicz, P. B. Sztabiński, red. J. Lutyński, *Propozycje pytań metryczkowych*, Warszawa

1977, IFiS PAN; 6. P. Daniłowicz, P. B. Sztabiński, red. J. Lutyński, *Pytania metryczkowe. (Wersja obowiązująca w problemie 11.2)*, Warszawa 1977, IFiS PAN (to samo w języku angielskim *Background Variables Questions*, Warszawa 1978); 7. P. Daniłowicz, J. Lutyński, A. Sianko, P. B. Sztabiński, *Podstawowe kategorie klasyfikacyjne w zakresie zmiennych metryczkowych* Warszawa 1980, IFiS PAN.

Studium zamieszczone w VI tomie *Analiz i prób ...* stanowi dalszy krok naprzód w tym procesie porządkowania i doskonalenia narzędzi badawczych w zakresie tzw. zmiennych metryczkowych. Jest ono konsekwentną kontynuacją refleksji i analiz metodologicznych przedstawionych w trzech wymienionych powyżej na ostatnich miejscach pracach, których autorami lub współautorami byli P. Daniłowicz i P. B. Sztabiński. W studium tym wykorzystano tę okoliczność, że dane osobowe uzyskiwane w badaniach socjologicznych znajdują się również w dokumentach urzędowych w miejscach pracy respondentów. Dokumenty te po dokonaniu oceny ich wiarygodności posłużyły jako weryfikatory danych uzyskanych w specjalnie zorganizowanych badaniach kwestionariuszowych. Analizy zawarte w niniejszym tomie należą więc do weryfikacji zewnętrznej w rozumieniu przyjętym w rozważaniach z tomu V *Analiz i prób ...*³. Polegają one bowiem na zestawieniu informacji otrzymywanych w ocenianym procesie badawczym (w wywiadach) z informacjami bardziej wiarygodnymi, uzyskanymi poza tym procesem na innej drodze. Trzeba tu zresztą podkreślić, iż poza danymi metryczkowymi, weryfikowanych w ten sposób może być tylko niewiele innych danych socjologicznych; tym bardziej więc istotna wydaje się potrzeba, aby dokonywać takich weryfikacji tam, gdzie są one tylko możliwe.

W łódzkim ośrodku socjologicznym (mamy tu na myśli zarówno IFiS PAN, jak i UŁ) studium P. Daniłowicza i P. B. Sztabińskiego w VI tomie *Analiz i prób ...* jest jedyną z kilkunastu prac podejmujących problematykę weryfikacji danych⁴. Prace

³ J. Lutyński, *Analizy weryfikacyjne w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego, ich rodzaje i możliwości*, [w:] *Analizy i próby ...* t. IV, s. 319.

⁴ Materiały zebrane w trakcie badań metodologicznych przedstawio-

te, w których posługiwano się także weryfikacją wewnętrzną, tj. polegającą na ocenie procesu otrzymywania informacji z jego modelowym przebiegiem, przedstawione były już wcześniej w V tomie *Analiz i prób...*⁵. Znajdują się one również w *Folia Sociologica* Uniwersytetu Łódzkiego oraz w innych publikacjach⁶.

Wszystkich tych prace niezależnie od ich pracochłonności, zakresu i włożonego wysiłku, nie należy zresztą traktować jako czegoś zakończonego i przynoszącego ostateczne rezultaty. Wydaje się jednak, że podejmowanie takich prób jest konieczne, jeśli badania socjologiczne mają reprezentować jakiś wyższy poziom poprawności metodologicznej satysfakcjonujący badaczy.

Łódź, 1983

Krystyna Lutyńska, Jan Lutyński

nych całościowo w tomie VI, posłużyły również do napisania dwóch odrębnych prac doktorskich. Są to: P. Daniłowicz, *Problemy i możliwości weryfikacji dokumentalnej w badaniach socjologicznych ze szczególnym uwzględnieniem danych osobowych*, IFiS PAN, Łódź 1983, promotor — J. Lutyński, oraz P. B. Sztabiński, *Metodologiczne problemy badania sytuacji materialnej ze szczególnym uwzględnieniem oceny wartości danych*, IFiS PAN, Łódź 1983, promotor — K. Lutyńska.

⁵ Zob. w V tomie *Analiz i prób...*, op. cit., zwłaszcza następujące artykuły: K. Lutyńska, *Weryfikacja danych uzyskiwanych z odpowiedzi respondentów na pytania o wysokość zarobków* s. 117; D. Pełka-Sługocka, L. Sługocki, *Analiza zgodności między wypowiedziami o faktach, uzyskanymi w wywiadzie kwestionariuszowym a dokumentami*, s. 221; J. Lutyński, *Cele, przebieg i wstępne wyniki badań weryfikacyjnych we Włocławku 1973 r.*, s. 393; B. Tuchańska, *Analiza modelu wewnętrznej reakcji respondenta na pytania w wywiadzie kwestionariuszowym*, s. 411; J. Koniarek, *Weryfikacja zewnętrzna informacji uzyskanych w wywiadzie kwestionariuszowym*, s. 525; I. Przybyłowska, *Wywiad o wywiadzie jako forma otrzymywania informacji o reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza*, s. 457 i inne.

⁶ Por. *Wywiad kwestionariuszowy. Analizy teoretyczne i badania empiryczne*, red. K. Lutyńska i A. P. Wejland, Wrocław 1983, część 3 (s. 163) i 4 (s. 214); K. Kistelski, J. Koniarek, A. Kubiak, J. Lutyński, W. Rostocki, I. Przybyłowska, *Weryfikacja i opracowanie danych z wywiadu kwestionariuszowego*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Sociologica”, 9 red. J. Lutyński, Łódź 1984; M. Stefanowska, *Wywiad kwestionariuszowy a obserwacje w badaniach socjologicznych nad konsumpcją kulturalną. Studium weryfikacyjne trafności danych z wywiadu*, w druku.

WSTĘP

Rozważania zawarte w niniejszej książce stanowią podsumowanie realizacji programu, którego celem była standaryzacja procesu badawczego w zakresie zmiennych osobowych w badaniach kwestionariuszowych poświęconych problematyce struktury społecznej. Chodziło w nim o stworzenie podstaw do uprawnionego z punktu widzenia metodologicznego porównywania danych z różnych badań oraz ocenę wartości uzyskiwanych w nich informacji o cechach osobowych. Program ten miał, zgodnie z założeniami, umożliwić tworzenie syntez, w których wykorzystuje się rezultaty wielu badań. Zmierzano także do szerokiego rozprzeczania wśród socjologów publikacji będących jego realizacją, co bezpośrednio miało się przyczynić do podniesienia jakości badań surveyowych. Stanowi on kontynuację prac podjętych przez zespół autorów pod kierunkiem W. Wesołowskiego, którzy przedstawili propozycję standaryzacji pytań i kategorii analizy pięciu podstawowych zmiennych socjologicznych⁷.

Niniejszy program badawczy obejmował: 1. ujednolicenie zestawu informacji o cechach osobowych, 2. ujednolicenie procesu ich uzyskiwania, 3. ujednolicenie sposobu ich opracowania 4. ocenę wiarygodności tych informacji.

Przeprowadzona przez autorów niniejszej pracy analiza kwestionariuszy wykazała, że w badaniach socjologicznych wykorzystywane bywają bardzo różnicowane zestawy zmiennych osobowych, a nadto przypisywano im zgoła różne znaczenia. Charakterystyczne jest również i to, że tylko część z nich była wykorzystywana w opracowaniach z badań. Stąd też zaszła konieczność przyjęcia określonego zestawu zmiennych, który byłby podstawą porównywania wyników badań i opracowywania syntez. Dla każdej ze zmiennych sprecyzowano rozumienie poszukiwanej informacji.

⁷ Por. *Standaryzacja zmiennych socjologicznych*, t. I i II, red. W. Wesołowski, Warszawa 1974.